

BÜTÜN VE PARÇA MÜNASEBETLERİNİN BAZI SEMANTİK - SENTAKTİK HUSUSİYETLERİ -Azerbaycan Türkçesinin Malzemesi Çerçevesinde-

Vügar SULTANOV*

Rahmân ve Rahûm Allâh'ın adıyla

1. Ebû Leheb'in iki eli kurusun; zaten yok oldu ya. 2. Ne malı, ne de kazandığı, onu kurtaramadı 3. Alevli bir ateşe girecektir. 4. Karısı da, odun hamalı olarak 5. Boynunda hurma lifinden bir ip.

“Bütün” ve “parça”nın mühim felsefi kategorilerden olduğu bilinmektedir. Bütün ve parça kavramlarında varlığın nesnelere ve hadiseleri arasında ehemmiyetli ilişkiler yansıtılır. Lakin M.V. Nikitin'in şu sözlerini de kabul etmek gerekir: “Bütün ve parça ilişkileri hem eşya hem de kavram ve semantik planda yeterli derecede araştırılmamıştır. Bu sahada problemler ve görüşler arasında farkların az olmasının sebebi ise konunun çok az bilinmesidir. Halbuki partitif münasebetler âlemde, şuurda ve dilde oldukça ehemmiyetli bir rol oynamaktadır (2, 88).

Bütün-parça münasebetleri Azerbaycan Türkçesinde çoğu zaman belirtili isim tamlaması şeklinde ifade edilmektedir. Parça manası kelime grubunun ikinci tarafında ifade edilir; birinci unsur ise bütünü bildirir.¹ Cümlede özne (fail, mübteda)nin bütüne, tamlayıcıların onun parçasına işaret etmesi halinde, tamlayıcının ifadesinde belirtili isim tamlamasının birinci unsuru genellikle kullanılmaz. Bu cümlelerin bir çoğunda dönüşlülük manası ifade olunmaktadır. Mes.:

(1) *O, başını qaşdı;*

(2) *Dilber üzünü qızletdi.*

Tarihî devrelerde bu tip cümlelerde fiil yüklemi dönüşlülük bildiren *-n* ekiyle teşkil olunmaktadır. Krş. : *Gaşı, qamzesi elinden başımı qaşınmazam* (Kadı

* Azerbaycan Dilçilik İnstitutu.

¹ Nadir de olsa, bazı istisnalar vardır. Mesela, “tay” sözünün manası, sinonimi olduğu “yarı” sözünden farklı olarak, parçayı bütünle değil, diğer parçayla olan ilişkisine göre belirtir. Bu sebeple, *elceyin tayı* (eldivenin eşi) denildiğinde kelime grubunun birinci tarafı bütüne değil, diğer parçaya işaret eder.

Burhaneddin); ...*yaşınur yüzini dilber* (Nesimî). Ancak, daha sonraki devrelerde bu “haşiv” kullanılmaz olmuş, dönüşlülük manasının ya (1), (2) cümlelerde olduğu gibi leksik-sentaktik yolla veya (1a) *O qaşındı* cümlesindeki gibi morfolojik yolla ifade edilmesi kurallaşmıştır. (1a) tipindeki dönüşlü yapılarda özne hem bütüne, hem de parçaya işaret eder. Böyle durumlarda yüklemde belirtilen iş-hareket yapanın (failin) onu yalnız bir uzvuna değil, bütün bedenine ait olduğu zaman da, fikrimizce, “bütün-parça” münasebetinden bahsedilebilir. Bu iddiayı ileri sürerken aşağıdaki fikirlere dayanmaktadır:

Anlam bilimi sahasında tanınmış dilcilerden olan A. Wierbicka'nın belirttiğine göre insan bildiren isimler iki tür semantik mahiyete sahiptir. Bunlardan birini “beden” olarak nitelendirmek mümkündür. Meselâ : *Ali sandalyade oturmuş; Ali 80 kg. geliyor* gibi cümlelerde Ali'nin bedeni kastedilmektedir. Eğer şahıs bildiren isme akli yüklem isnad edilirse (mes. *Ali bu hadiseye inanmıyor; Ali iyilikseverdir*) isim insanın şahsiyetini, “psikolojik mahiyetini” (1, 158) bildirmektedir ki, A. Wierbicka bunu “mind” (can, ruh) olarak adlandırır (4).”Lakin onu J. S. Stepanov'un kaydettiği gibi, ruha müncer etmek yanlıştır; daha doğrusu, ikinci semantik mahiyet aynı zamanda insanın bedeni ve ruhu” demektir (3, 87). Çünkü insanın “psikolojik mahiyeti” yalnız onun bedeninde tecessüm eder. Böylece :

(3) *O özünü yorgana бүрүdü.*

gibi cümlelerde özne ve dolaysız tümleç ekstralinguistik (dil-dışı) durumdaki aynı şahısla bağlantılı olsa da özne, şahsın iş-hareketin kaynağı olan “psikolojik mahiyetine” (ruh+bedene), tümleç ise parçaya, yalnız bedene işaret etmektedir. Aynı şekilde :

(3a) *O yorgana бүрүndü.*

gibi dönüşlü yapılarda özne, denotatif planda “bütün-parça” kuruluşuna sahip olarak, işi yapanın hem “psikolojik mahiyetini” hem de “fizikî bedenini” gösterir.

Özne ve tümlecin denotatif seviyede, sırasıyla, işi yapana ve onun bedenine (yahut bedeninin bir parçasına) uygun geldiği cümlelerde autif mana da ifade olunabilir. Krş.

(4) *O, gözlerini elleri ile yumdu.* (dönüşlülük manası);

(4a) *O, gözlerini yumdu.* (autif mana).

Dönüşlülük manası kişinin kendi bedeni veya bedeninin bir parçası **üzerinde** gördüğü iş-hareketi bildirirken, autif mana kişinin kendi bedeni veya bedeninin bir parçası **ile** gördüğü iş-harekete işaret eder. Türkolojide geleneksel olarak dönüşlü çatı olarak kabul edilen *eğil-*, *atıl-* tipli fiiller, aslında dönüşlülük değil, autif mana bildirmektedir. Bunlar, kişinin muayyen hareketini ifade etmekte, ancak bu iş-hareket onun bedenine yönelmemektedir. Bu tip fiillerin ifade ettiği iş-hareketin yerine getirilmesinde, dönüşlü fiillerden farklı olarak, eller işe karışmaz; halbuki uygun yalın yapılarda iş mehz eller vasıtasıyla yapılmaktadır. Krş.

O demiri eğdi, yere attı.

Bunun gibi, dönüşlü çatıdan farklı olarak *at- atıl-*, *eğ- eğil-* tipindeki geçişlerde, fiilin semantik valentliği (değerliliği) bir derece azalır. Çünkü *patiens* konumu ortadan kaldırılmaktadır. Böylece, semantik aktantların sayısının azalması, türemiş şekillerin çatı kategorisine ait olmadığını göstermektedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, cümlede özne ve açık tümlecin işaret ettiği semantik aktantlar denotatif seviyede “bütün-parça” münasebetleri ile bağlanmışsa, bu cümle temelinde pasif yapı meydana gelmez. Bu sebeple de manasında söz konusu münasebetlerin kesin olarak tespit edildiği *gıy-*, *qırp-*, *qıca-*, *dik-* (gözlerini), *zille-*, *yum-*, *çat-* (qaşlarını) *şekle-* (kulaklarını) fiilleri edilgen çatıda kullanılmaz. Mes.

Kerim Baba ... gözlerini daha da qıydı (A. Şaiq) cümlesinin

**Gözleri Kerim Baba tarafından qıyıldı*

şekline dönüştürülmesi mümkün değildir. Verilen fiillerin *-ıl*, *-n* morfemlerini alabildikleri doğrudur; ancak bu durumda ek, çatı geçişine işaret etmez. Şöyle ki, birbiriyile bağlı olan iki semantik aktanttan biri türemiş yapıda atılır :

agens patiens

Kerim Baba gözlerini qıydı

patiens

Kerim Baba'nın gözleri qıyıldı.

Bunda ve benzeri *ey->eyil-*; *at->atıl-* tipli geçişlerde fiilin manasındaki sebebiyet (causation) semi kaybolmaktadır. Bu da göstermektedir ki, türemiş fiiller dekausatiflerin bir tipidir.

KAYNAKÇA

- 1 Dolinina İ. B. Sintaksiçeski znaçimie kategorii angliyskogo glagola, L. 1989.
- 2 Nikitin M. V. Osnovı lingistiçeskoy teorii znaçeniya, M 1988.
- 3 Stepanov Y. S. İmena, predikatı, predlojeniya / Semiologiçeskaya grammatika/, M. 1981.
- 4 Wierzbicka A. Mind and Body //Syntax and Semantics, V. 7. New York - San Francisko - London , 1976.